

**ЛІСТЫ ДЗІЯМ'ЯНА САЎЧАНКІ ЯК КРЫНІЦА
ПА ГІСТОРЫІ ЦАРКОЎНАЙ ШКОЛЫ
Ў САН-ФРАНЦЫСКА**

Сімакоў А. В. (Гомель)

Гісторыя царкоўнай школы (ЦШ) у Сан-Францыска перыяду 1888–1892 гг. даследуецца ў Беларусі не выпадкава. Закранаючы шмат краін праз паходжанне вучняў і педагогаў, якіх мы на гэты момант налічваем адпаведна 32 і 16, і іншых, блізкіх да яе, яна мае прывязкі да Беларусі праз некалькіх асоб, у т. л. ключавых. Увага да папулярнай фігуры доктара Руселя прывяла нават да першага, верагодна, у свеце ўвядзення гэтага багаслоўскага вучылішча (як «бурсы») у паэтычны тэкст беларускім творцам [3, с. 71]. Вядомасць айца Мікалая Грынкевіча будзе непазбежна адставаць ад вядомасці ў свеце Руселя, аднаго з самых славурых ураджэнцаў Беларусі;

колькасная розніца ў назвах, многія з якіх прысутнічаюць у абедзвюх біябібліяграфіях, нязначна змяншаецца дзякуючы Грынкевічаўскаму даследчаму і перакладчыцкаму праекту «Пра школу», дзе, аднак, яны таксама цесна ўзаемазвязаны [12, 13]. Нарэшце, ужо пасля перакладу базавых тэкстаў, звязаных з роллю Грынкевіча ў ЦШ, на дзясяткі моў, стала вядома, што і сярод вучняў ёсць той, хто меў калі не продкаў сярод беларусаў, то апекуна – жыхара Аляскі з беларускімі каранямі, па адной з версій – беларуска-аляскінскага крэола: Дзям’ян Саўчанка выхоўваў Мікалая з самага нараджэння (9.12.1877), а з пэўнага моманту называў яго сваім сынам – як, напрыклад, у лістах ад 17(29) кастрычніка 1890 г. і 26 лістапада 1891 г., якія мікрафільмаваныя ў рамках праекта ARCA [17, с. 112] (ARCA, D249, reel 172, frames 656 and 657). Першы з іх, які мы цытуем, тэксталагічна гарманізуючы, у перакладзе на беларускую мову, дае, нягледзячы на невялікі аб’ём і наўнасьць у ім ветлівых і іншых выказаў, якія не нясуць вялікай інфармацыі, у комплексе з іншымі даступнымі звесткамі нямала штрыхоў да карціны эвалюцыі ЦШ (лічбы адносяць да каментарыяў):

«Кадзьяк¹, кастрычніка 17 / 29 – 90²

1 Месца напісання ліста – н. п. Кадзьяк (наўрад ці ўжыты тапонім мог адносіцца да ўсяго аднайменнага вострава, г. зн. без удакладнення канкрэтнага месца на ім) – адлюстроўвае факт, што тлінкітаў можна было сустрэць далёка за межамі іх этнічнай тэрыторыі, і з 1845 па 1853 г. Дзям’ян мог быць у зносінах з імі і ў месцах, дзе працаваў бацька, – напрыклад, на Укамаку.

2 На дату напісання ліста ёсць яшчэ адзін – з вострава Ляснога (з указаннем як месца напісання вострава, а не населенага пункта) каля Кадзьяка тым жа почыркам дастаткова пісьменнага чалавека прыкладна на тую ж тэму – бацькі, але пра магчымасць затрымаць другога вучня – Мікалая Паўлава [17, с. 118], які прыехаў дадому ў гэты ж дзень. Супадзенне дат можа тлумачыцца «транспартам»; вяртанне іншага школьніка магло стымуляваць Дзям’яна; гэта мог таксама раіць мясцовы святар А. Маргыш, сыноў якога па яго ініцыятыве адправілі назад у Расію яшчэ раней (Васіль, свяшчэннамучанік Польскай праваслаўнай царквы з 2003 г. [14], стаў настаўцелем на тым жа месцы пасля заканчэння семінарыі і службы ў Польшчы, а затым на Афогнаку). Звяртаючыся не да духоўнага праўлення, а да епіскапа Уладзіміра, «Мікалай В. Паўлаў», піша, што «час ужо позні, вятры моцныя і штармавыя стаяць тут, ды і да таго зручнага выпадку ў цяперашні час не прадбачыцца, а ж іду ў поход на зіму», таму просіць епіскапа пачакаць «да

У Рускую Эклезіястычную Кансісторыю³ Аляскі, Сан-Францыска⁴
Пп⁵

Я⁶, ніжэйпадпісаны, прашу вышэйзгаданае Духоўнае Праўленне

першага [вясенняга] транспарту», а пакуль яго сын «будзе практыкавацца ў сваіх занятках і ў айца Аляксандра Мартыша пры Кадзьякскай Уваскрасенскай царкве» (ARCA, D262, reel 181, frame 55). Калі шлях Мікалая Саўчанкі з Каліфорніі ляжаў на Кадзьяк, то ў яго ў 1892 і 1893 гг. была перспектыва таксама зноў стаць вучнем а. Аляксандра.

³ Два варыянты назвы духоўнага праўлення (у першым мы выправілі граматычную памылку) тлумачацца тым, што акрамя афіцыйнай рускай формы – Аляскінскае духоўнае праўленне – існавала і магла быць выкарыстана пры перадачы кірыліцай форма, якая таксама прысутнічала ў дакументацыі праўлення: Ecclesiastical Consistory of Alaska (у гарадскім даведніку – Russian Ecclesiastical Consistory; сустракаюцца рускія варыянты «Руская Духоўная Аляскінская Кансісторыя» [9, с. 32], «С. Франц. Кансісторыя» [9, с. 36], «Аляскінская Духоўная Кансісторыя» [9, с. 31] і «Руская Духоўная Кансісторыя ў Алясцы» [9, с. 28] і тое ж без элемента «ў Алясцы», а таксама са скарачэннямі – «Рус. Дух. Канс. у Алясцы» [9, с. 31], «Р. Д. К. у Алясцы» [9, с. 32], але ў гэтай жа брашуры – «Аляскінскае Духоўнае Праўленне» [9, с. 31]).

4 Адрас, на які адпраўляўся ліст (разам кафедральная царква, духоўнае праўленне і школа з «інтэрнатам»): San Francisco, 1713–1715 Powell Street.

⁵ «Пп.» – зварот «Панове.» (у арыгінале «Гг.» – «Господа.»).

6 Дзям'ян Восіпавіч Саўчанка (нарадзіўся 1.7.1845 [16] (рэсурс, аднак, уводзіць у зман у частцы месца нараджэння: месца хрышчэння святаром, паводле дадзеных, атрыманых ад Кэтрын Арнт з Фэрбанкса, – сапраўды Нова-Архангельск, дзе яго бацькі ўзялі шлюб у 1841 г. перад выездам на Курыльскія астравы і куды вярнуліся з двума сынамі восенню 1846 г., але на Сімурсы святар хрысціў толькі Паўла – праз 2 гады і 12 дзён пасля хрышчэння бацькам)). Дзям'ян зведаў сіроцтва прыкладна ў тым жа ўзросце, што і Мікалай Саўчанка: бацька, Восіп Якаўлевіч, у 1853 г. вывезены ў Петрапаўлаўск для суда ў сувязі са смерцю «шамана»-эскімоса, якога ён, начальнік вострава Укамак, зняволіў у зямлянцы, сам даволі хутка памёр; маці, Ганна Іванаўна, якая ў шэрагу крыніц называецца крэолкай, – у 1860 г. Тэарэтычна бацькі ўсіх аляскінскіх хлопчыкаў нарадзіліся ў перыяд, калі Аляскай валодала Расійская імперыя (г. зн. да 1867 г.), і маглі мець продкаў сярод такіх народаў, як «алеуты, кадзьякцы, колашы, кенайцы, чугачы, угаленцы, меднаўцы, кыльчане, аглегмяты, кускаквімцы, квіхпакцы, крэолы – ад шлюбаву рускіх з тубыльцамі і інш.» [7, стлб. 231].

вызваліць на час⁷ ад яго высакароднага вучэння⁸ сына майго⁹ Мікалая

7 У сувязі з тым, што ЦШ з пэўнага моманту не расла, а хутчэй перажывала крызіс, звязаны з адпраўкай вучняў у Расію і на Аляску, «вызваліць» або «звольніць на час» можна разглядаць і як эўфемізм, ветлівую форму, якая не падразумявала вяртання з дому зноў у школу заклапочанымі блізкімі вучняў. Магчымасць «зімовых» канікулаў у ЦШ выклікае сумненне.

8 Прадметы, якія пералічваліся разам з прозвішчамі тых, хто іх выкладаў у ЦШ у верасні 1888 г.: свяшчэннае пісанне і ўсеагульная гісторыя, свяшчэнная гісторыя Новага Запавету, проста свяшчэнная гісторыя і катэхзіс, царкоўны статут і мовы: славянская, руская і англійская; акрамя таго, у нядзельнай школе – растлумачэнні Евангелля, Апостала і свяшчэннай гісторыі [10]. Гэта была «праграма духоўных вучылішчаў у Расіі, за выключэннем старажытных моў» [2, с. 97]. (Пра «высакароднае вучэнне» (у другім лісце – «удзячнае») Мікалая можна дадаць, што ў яго была вялікая верагоднасць даведацца пра погляд на свой і іншыя народы, прадстаўленыя ў ЦШ, з падручнікаў беларуса Ф. Ф. Пуцьковіча – у духоўных школах, як і ў агульнаадукацыйных, яны шырока выкарыстоўваліся, трапляючы і ў Алеўцкую епархію – як на Аляску («Краткая Русская история») [1, с. 234], так, напрыклад, і ў Мінеапаліс, дзе ў семінарыі па яго падручніку геаграфіі здаваліся ўступныя экзамены [1, с. 148]. Для выкладчыка геаграфіі ў ЦШ (а потым наглядчыка вучылішчаў у Расіі) Грынкевіча асаблівае значэнне меў яго падручнік «Геаграфія для народных і іншых элементарных вучылішчаў», які з 1877 па 1916 г. вытрымаў 32 выданні, і вучні Грынкевіча – эскімосы маглі даведацца з яго, што яны «найгалоўнейшыя паміж» «амерыканскім племенем» разам з ацтэкамі (sic!) і індзейцамі, «якія падраздзяляюцца яшчэ на мноства невялікіх народцаў, што жывуць поплец». Тлінкіт Саўчанка аднёс бы свой народ хутчэй да тых «толькі некаторых», якія «жывуць асела, вёскамі, займаюцца хлебаробствам і носяць вопратку з баваўняных тканін», хаця тлінкіты да прыходу еўрапейцаў не вырошчвалі расліны, апроча тытуню, і насілі адзенне са скуры, чым да «астатніх», якія «зусім неадукаваныя, дзікія, вядуць качавое жыццё» [6, с. 123].)

9 Выраз «сын мой» («сына майго») можа трактавацца як тое, што Дзям'ян фармальна або нефармальна ўсынавіў сына сваёй «выхаванкі», пляменніцы сваёй жонкі-тлінкіткі Марыі – верагодна, таксама тлінкіткі (а не крэолкі) Аграфены пасля яе смерці (1887).

Саўчанку¹⁰ на спатканне да яго бацькоў¹¹ пры першым магчымым зручным выпадку, што будзе адбывацца, у Кадзьяк, Аляску¹². За што буду вельмі ўдзячны і ў чаканні¹³, што сын мой Мік. Саўчанка задаволіць гэтае Духоўнае Праўленне і больш Епіскапа Уладзіміра¹⁴ Алеуцкага і Аляскінскага сваёй руплівасцю і любоўю да навукі яго ў будучы час¹⁵.

¹⁰ Прозвішча Саўчанка ў спалучэнні з назвай горада (Красны), мешчанінам якога быў Восіп, не выклікае вялікіх сумненняў у беларускім паходжанні яго продкаў з боку бацькі. Варыянты з -ов, -ov або -off, як прыстасаванне да рускай і амерыканскай антрапамічных сістэм (паасобку і разам), сустракаем у адносінах як да Восіпа, так і Дзям'яна і Мікалая. У Краснінскім павеце Смаленскай губерні з яго адным з рэкордных для 19 ст. працэнтам беларусаў сярод усіх паветаў імперыі, таксама была такая патрэба ў адаптацыі, таму і цяпер Краснінскі раён і ў цэлым Смаленская вобласць, дзе сустракаюцца як Саўчанкі, так і Саўчанкавы, уяўляюць сабой адзін з галоўных арэалаў распаўсюджання двух гэтых прозвішчаў у Расіі. Першапачатковае Савченко мадыфікавалася і ў сярэдзіне: Савчинко [10]; Savchinikoff; стваральнікі вопісу ARCA аддалі перавагу форме Savchenikov (узятая з кірылічнага подпісу пад другім лістом) пры ідэнтыфікацыі Мікалая [17, с. 112], падаючы, аднак, старэйшага Саўчанку як «Savchenko, Ossip» [17, с. 151].

¹¹ З ліста вынікае, што ў Мікалая былі бацькі (г. зн. жонка Дзям'яна Марыя ўключаецца ў іх лік). Тым не менш – верагодна, са слоў Мікалая (ён як мінімум мог паведаміць, што маці памёрла), – у газеце ён названы сiратой (orphan) [11]. Важнай характарыстыкай пры наборы ў школу быў сiроты стан – поўны ці напалову, ён улічваўся найперш.

¹² У арыгінале: «увольить на время от его благородного учения сына моего Николая Савченко на свидание к его родителям при первом возможном удобном случае, которое будет состоять в Кодьяк Аляску». Мы схіляемся да нашага варыянта пунктуацыі ў спробе згладзіць сінтаксічна-стылістычную праблему, якая вынікае з таго, што ў гэтым фрагменце – толькі адна коска, займеннік «которое», які, у залежнасці ад таго, напісаны ён правільна ці не, можа адносіцца і да «свидания», і да «удобного случая», а апошні элемент («Аляску») лягчэй звязць з аддаленым «увольить», чым са «свиданием» у Кадзьяку.

¹³ У арыгінале – «воожидание» (больш правільна было б «воожидании»).

¹⁴ Епіскап (што не адпавядае звароту «Высокапраасвяшчэнства») Уладзімір (Сакалоўскі) канчаткова саступіў месца праз некаторы час пасля прыезду праасвяшчэннага Мікалая (Зіёрава; хіраганісаны 17(29).9.1891 г.) і выехаў з Сан-Францыска, верагодна, 18 або 19 лістапада н. ст. Другі ліст, хутчэй за ўсё, адпраўляўся ўжо з веданнем факта змены архірэя.

¹⁵ У арыгінале – «предбудущее время». Указаннем жа на «папярэдні час» у навуцы Мікалая служыць найперш з'яўленне яго ў паведамленні епіскапа ад 18(30).9.1888 г. пра пачатак заняткаў у ЦШ 20.8(1.9).1888 г. Газета «Сан-Францыска экзаминар» 12.6.1891 г. паведаміла, што ён «быў прывезены сюды з Аляскі тры гады

Пры гэтым з блаславеннем ад Яго Высокапраасвяшчэнства надзеі да задавальнення¹⁶ майго жадання застаюся ваш верны раб Дземіян¹⁷ Саўчанка».

У адрозненне ад другога ліста («цяпер хварэем, бог ведае, што будзе»), у першым няма спецыфічнай аргументацыі – прычыны, у сувязі з якой падаецца прашэнне. Але розныя сведчання, якія не здзівяць тых, хто знаёмы з «Нарысамі бурсы» М. Памялоўскага, і такія падзеі, як начны пажар у царкоўным комплексе ў маі 1889 г., не дадавалі бацькам або апекунам упэўненасці ў бяспецы хлопчыкаў і дастатковым клопаце пра іх дабрабыт. Тым не менш, на здымку з епіскапам Мікалаем 1891 ці 1892 г. [4] мы бачым «апошніх з вучняў-магікан», якія не выглядаюць як дрэнна апранутыя або недакормленыя.

Медыцынскае абслугоўванне вучняў у Сан-Францыска таксама было сферай канкурэнцыі – «эканамічнай», але ў дадатак яшчэ і

назад». Паколькі ў лісце Дзям'яна фігуруе Кадзьяк як месца яго (нібыта часовага) вяртання дадому, гэта адпавядае першаму падарожжю епіскапа (летняму, у т. л. у раён Кадзьяка), адной з мэт якога было рэкрутаванне вучняў, але ў М. Гневушава, паводле ліста ўладцы ад 28 верасня [2, с. 97], – пра нейкае ўзрастанне колькасці вучняў з моманту пачатку заняткаў да 23 з 6 – лічба, якая не стасуецца са статыстыкай па прывезенай у красавіку Холмскай групе (не менш за 9 вучняў у ЦШ былі з ХГ у верасні) і якая магла быць звязана з тым, што засталася яшчэ са школы, якая існавала і пры праціерэі У. Вячтомаве.

¹⁶ Вынікі ліста не вядомыя. Мікалай Саўчанка быў у Сан-Францыска, напрыклад, у чэрвені 1891 г., калі яго прозвішча трапіла ў газеты [11]. Другі ліст з такой жа просьбай, напісаны іншым, «малапісьменным» почыркам у Кадзьяку ад імя Дзям'яна Саўчанкі, ужо без называння імя епіскапа, а толькі са зваротам «праасвяшчэннейшы Уладыка» ў канцы, не значыць, што епіскап Уладзімір не адпускаў яго дадому.

¹⁷ Імя ў першым лісце чытаецца намі з рукапісу як «Деміан», у другім – «наадварот» – «Дімеан», і паколькі пра асноўныя заняткі Дзям'яна Саўчанкі мы пакуль не знаходзім звестак у даступных крыніцах, гэта можа сведчыць хутчэй на карысць версіі, што ён быў простым чалавекам рабочай прафесіі з элементарнай адукацыяй (Дзям'ян і яго брат Павел вучыліся ў школе ў Нова-Архангельску як выхаванцы Расійска-амерыканскай кампаніі, паводле інфармацыі «Background of Anna Ivanov[n]a Kotel'nikova» (іх маці), падрыхтаванай для нас К. Арнт (яе электроннае паведамленне ад 19.04.2018 г.)).

ідэйнай. Епіскап Уладзімір і доктар Русель стаміліся ад барацьбы – за праўду, душы прыхаджан, паміж сабой [5, 9], – у цэнтры якой аказаліся дзеці, і на значную частку летняга вакацыйнага перыяду 1891 г. выехалі з Сан-Францыска адпаведна на Аляску і – адназначна для адпачынку – у Сьера-Неваду [8]. У адсутнасць епіскапа ў крытычны момант у чэрвені мы не заўважылі актыўнасці ігумена Георгія (Чудноўскага) і іншага члена АДП амерыканца Ф. Вінтэрса, які быў прыняты ў праваслаўе з «папізму» са спалучэннем медыцынскіх і місіянерскіх задач. Прафесійная і грамадзянская актыўнасць жонак-урачоў Мэры Вінтэрс і Леакадзіі Русель, як і жонкі польска-амерыканскага ўрача У. Паўліцкага, ірландкі Даркін, складала нябачную частку барацьбы – у т. л. за захаванне пасад у епархіі / прыходах, медыцынскай практыкі / кліентуры, за прафесійнае і канфесійнае рэнамэ. Я. Лазараў у сваім «калядным апавяданні» пра Руселя ў «Накануне» (№ 28 за 1901 г.) піша, што ўся «гэтая барацьба страшэнна стаміла» яго і жонку, чаму яны і з'ехалі на Гаваі.

Праваслаўнае школазнаўства Сан-Францыска ўключае, акрамя стандартных, спецыфічныя элементы, звязаныя з «вольным і багатым» горадам, які прыцягваў тыпы людзей, неадназначных з пункту гледжання маралі або занадта простых і наіўных, каб лёгка выжываць. Доктар Русель сведчыў: «Я не думаю, каб дзе-небудзь у іншым пункце статыстыка самазабойстваў і вар'яцтва сярод іншаземцаў была такая жахлівая, як у Сан-Францыска, у гэтым цэнтры, куды перш за ўсё сыходзіцца ўжо абдураны амерыканцам нядаўні заможны эмігрант, цяпер амерыканскі пралетарый. У Каліфорніі на 300 здаровых прыпадае 1 вар'ят, які ўтрымліваецца ў Доме Вар'ятаў. Калі браць пад увагу і іншых, якія не трапляюць у гэтыя дамы, то прапорцыя, вядома, выйдзе яшчэ больш неспрыяльная. [...] Колькасць іншаземцаў у Каліфорніі складае 1/3 усяго насельніцтва, і гэтая трэць дае 2/3 усіх звар'яцелых, якія ўтрымліваюцца ў дамах вар'ятаў» [8, 2008. 14 ліп. (№ 9)].

Школа была «створаная» (насамрэч – адносна 1888 г. – рэарганізаваная) «для абучэння барацьбе за праваслаўе» [2, с. 98], аднак ідэалагічны кірунак яе быў супярэчлівы: епіскап Уладзімір з аднаго боку асуджае пратэстанцкі наступ і папярэджвае, што амерыканцы «сатруць нас з зямлі, калі мы не навучымся змагацца» [2, с. 12], з другога – «свой» сярод амерыканцаў, добра ведае англійскую мову і хоча ўвесці яе ў набажэнства і навучанне.

Для большасці хлопчыкаў Сан-Францыска быў адкрыццём новага вялікага свету. Адначасова для вучняў з Расіі і «карэнных амерыканцаў» – узаемнага адкрыцця розных светаў: хто чатыры гады, хто менш, але яны вучыліся і жылі ў адным месцы, якое практычна з’яўлялася аналагам індзейскіх школ-інтэрнатаў. Вопыт аляскінскага місіянера Паўла Шадуры [4, с. 335] з в. Пагарэлае [15, с. 290] у Мінскай губерні, сын якога вучыўся ў Chemawa Indian School у Арэgone, можа быць параўнаны з вопытам Саўчанкаў і іншых сем’яў, звязаных з ЦШ. Два тыпы школ – рускай і амерыканскай – могуць быць ацэнены з розных пазіцый па-рознаму, і перспектыўна было б прадоўжыць дапаўненне хрэстаматычных выказванняў членаў сан-францыскай абшчыны звесткамі пра рэакцыі сваякоў вучняў ЦШ з Аляскі. Настальгічны, кранальны матыў вяртання або невяртання на радзіму пасля вучобы ў школе-інтэрнаце, які ў адносінах да індзейцаў асвоіў кінематограф (напрыклад, у фільме «Пахавай маё сэрца ў Вундэд-Ні» 2007 г.), з лістоў, пра якія ідзе гаворка, яшчэ раз быццам просіцца на экран або ў раман ужо як моцна беларусізаваны сюжэт.

Крыніцы і літаратура

1. Вишнякова, Н. В. История русской книги в США (конец XVIII в. – 1917 г.) / Н. В. Вишнякова ; ГПНТБ СО РАН ; ред. С. А. Пайчадзе. – Новосибирск, 2004. – 340 с.

2. Гневушев, М. В. Преосвященный Владимир, епископ Алеутский и Аляскинский, и состояние Православной Русской Церкви в Америке : (По письмам Преосвященного и отрывкам из американских газет) / М. В. Гневушев. – Киев : тип. С. В. Кульженко, 1890. – 125 с.

3. Дзюба, У. Доктар Русель : драматычная адысея / У. Дзюба // Маладосць. – 1989. – № 4. – С. 41–103.

4. Ефимов, А. Б. Алеутская и Северо-Американская епархия при святителе Тихоне / А. Б. Ефимов, О. В. Ласаева. – Москва : Изд-во ПСТГУ, 2012. – 594 с.

5. По поводу одной заграничной брошюры // Прибавления к Церковным ведомостям. – 1896. – 6 апр. (№ 14). – С. 522–524.

6. Пуцыкович, Ф. География для народных и других элементарных училищ / сост. Ф. Пуцыкович. – 13-е изд. – Санкт-Петербург : П. В. Луковников, 1892. – 142 с.

7. Рункевич, С. Камчатская епархия (1840-1898 гг.) / С. Рункевич // Православная богословская энциклопедия : в 12 т. / под ред. А. П. Лопухина, Н. Н. Глубоковского. – Санкт-Петербург : тип. А. П. Лопухина, 1900–1911. – Т. 8. – 1907. – Стлб. 229–235.

8. Русель, М. Па Каліфорніі / М. Русель ; пер. з рус. // Веснік БІТ. – 2008. – 19 мая – 29 снеж. (№ 1–39) ; 2009. – 1 – 19 студз. (№ 1–3).

9. Руссель, Н. Житие преосвященного Владимира, бывшего епископа Алеутского и Аляскинского, ныне викарного епископа Воронежского / Др. Н. Руссель. – Москва : тип. П. Правдолюбова, 1895. – 47 с.

10. [Списки учеников (1–23) и учителей (1–11) Церковной школы, 18(30).9.1888] // РГИА. – Ф. 1574. – Оп. 2. – Д. 129. – Л. 19.

11. Boys treated like slaves // San Francisco Examiner. – 1891. – Jun. 12. – P. 3.

12. Doctor Russel su Nikolai Grinkevitch / trad. dal russo di O. Ravchenko // Веснік БІТ. – 2014. – 30 чэрв. (№ 36).

13. Grinkévitch, N. De l'école / Nikolaï Grinkévitch ; trad. du rus. par M. Mialiuk // Веснік БІТ. – 2015. – 15 студз. (№ 3).

14. Mazurek, K. Chełmszczyzna – «mała ojczyzna» swiaszczennomuczenika Bazylego Martysza / Katarzyna Mazurek // Polski Żołnierz Prawosławny. – 2007. – № 3. – S. 17.

15. Orthodox America, 1794–1976 : development of the Orthodox Church in America / general ed. C. J. Tarasar. – Syosset, NY : Orthodox Church in America, Department of History and Archives, 1975. – 351 p.

16. Sitka Births 1816–1867 : S // AlaskaWeb [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : http://alaskaweb.org/births/1816_s.html. – Дата доступу : 04.05.2018.

17. The Alaskan Russian Church archives : records of the Russian Orthodox Greek Catholic Church of North America – Diocese of Alaska. – Washington, DC : Manuscript Division, Library of Congress, 1984. – 248 p.